

श्रीदासराम विंशिका

ओवी पहिली

जयजयाजी सिद्धराया । तुवा देखता निमाली काया
दावोनी दृष्टीया हे माया । निरसीली ॥१॥

निरसणे :- दूर करणे, नाश करणे निम (णे) :- संपणे
निमालेपण :- मरण, काया :- शरीर, देह

अर्थ :- श्रीदासराममहाराजानी प्रथमतःच श्रीगुरुलिंगजंगमांचा जयजयकार करून नमन केले आहे. श्रीगुरुलिंगजंगम हे सिद्धराय म्हणजे सिद्धानंदरूपाला येऊन प्रगट झाले. श्रीदासराममहाराजांना गुरुलिंगजंगमानी सिद्धानंदाच्या रूपात दर्शन दिले आहे. अशा या सिद्धरायानी दाखविलेल्या दृष्टीमुळे माया दूर झाली. तिचा नाश झाला सिद्धरायांच्या केवळ दर्शनामुळे ही तनु शांत होते. कायेचे निमालेपण म्हणजे चारी देहाचे मरणच होय. स्थूल, सुक्ष्म, कारण व महाकारण या चार देहाच्या निरसनानंतरच मायेचा निरास करणारी ज्ञानदृष्टी प्राप्त झाल्याचे श्रीदासराममहाराजानी म्हटले आहे.

ओवी दुसरी

कैचें दाविले साधन । जे तोडी द्वैतबंधन ।

परिपूर्ण समाधान । मौनत्वी या ॥२॥

अर्थ :- श्रीसिद्धरायानीकृपा केली. त्यांच्या कृपेमुळे मायेचा निरास करू शकणारे असे अद्भुत साधन प्राप्त झाले. त्यानी दाखविलेल्या साधनाचा अंगीकार केल्यामुळे मनाला मौनत्व प्राप्त झाले. मनमुळे द्वैताचा पसारा वाढतो. द्वैतभावामुळेच जीव बंधनात अडकतो. द्वैताचा पसारा वाढविणाऱ्या मनालाच मौनत्व प्राप्त झाल्याने जीवाला बंधनात टाकणारा द्वैतभावही निमाला. या सगळ्याचा परिणाम म्हणून संपूर्ण समाधानाचा लाभ होतो. दृष्टी म्हणजे कृपाच होय. त्यांच्या कृपेमुळे लाभलेले समाधान शब्दात

व्यक्त करता येत नाही. कारण समाधानात मौन असते.

विवरण :- १) श्रीदासराममहाराजानी सुरवातीलाच सदगुरुंचा जयजयकार करून त्यांचा महिमा वर्णन केला आहे. चिमड संप्रदायात सदगुरु ज्या वस्तुविषयी निरूपण सांगावयाचे ती 'वस्तू' प्रथम दाखवितात. ती वस्तू पाहण्याचे साधन त्यांच्या कृपेमुळेच प्राप्त होते ती 'वस्तू' म्हणजे चैतन्य होय. ब्रह्म हे सच्चिदानंद आहे. चित् म्हणजे चैतन्य होय. चैतन्य वायुरूप आहे. चित्मुळेच हे विश्व उत्पन्न झाले आहे. शरीर धारण करून जगणारा मनुष्य देखील या विश्वाचाच एक भाग आहे. आपल्या चर्मचक्षुनी आपल्याला विश्वात पसरून राहिलेल्या चैतन्याचा तसेच स्वतःच्या शरीरात असणाऱ्या चैतन्याचा अनुभव येत नाही. आपल्या डोळ्यांना बाह्य विश्वाचा नामरूपात्मक अनुभव येतो. तसेच स्वतःच्या जड शरीराचा व शरीरात असलेल्या अंतःकरणाचा मन, चित्त, बुद्धी आणि अहंकार रूपाने अनुभव येतो. चैतन्याला पहाण्याची 'दृष्टी' चर्मचक्षुपेक्षा वेगळी आहे. या दृष्टीला 'ज्ञानदृष्टी' म्हणतात. अशी ज्ञानदृष्टी सदगुरुकडून मिळते. या ज्ञानदृष्टिने स्वतःच्या शरीरातील चैतन्य पहाणे म्हणजे 'स्वरूप' पहाणे होय. चिमड संप्रदायात चैतन्याच्या प्राप्तीचे म्हणजेच परमेश्वर प्राप्तीचे जे साधन आहे त्याला 'सहज साधन' असे म्हटले आहे. या संप्रदायात अमुक असा मंत्र नाही अथवा अमुक एका नामाचे स्मरण असेही नाही. चैतन्याचा नाद म्हणजे नाम. अनंत अशा ज्ञानस्वरूपाने विश्वालाही व्यापून उरलेल्या चैतन्याला विशिष्ट असे नाव देता येत नाही. बाह्य वस्तुना, पदार्थांला आपण नाव देतो. त्या नावाचा म्हणजेच नामाचा उच्चार आपण करू शकतो. परंतु चैतन्याला नामच नसल्यामुळे आपण त्याचा उच्चार करू शकत नाही. परंतु चैतन्याचा अनुभव आपण त्याच्या नादस्वरूपात घेऊ शकतो. कारण चैतन्य हे नाद आणि प्रकाश या रूपानी शरीरात आणि बाह्य विश्वात प्रगट होत असते. त्यामुळे या साधनात नामाचा उच्चार नाही तर नामाचा म्हणजेच नादाचा वेध घेणे महत्वाचे आहे. नामाचा ध्वनि किंवा नाद प्रत्येकाच्या

शरीरात अहोरात्र उमटतच असतो. हा ध्वनि शरीरात उमटत असतो, म्हणून तर आपण जिवंत असतो. असा हा अहोरात्र उमटणारा ध्वनि किंवा नाद स्वस्थपणे ऐकणे इतकेच कार्य साधकाने करायचे असते.

२) ब्रह्म म्हटले की तेथे माया आलीच पण ब्रह्म मात्र मायातीत आहे. निश्रळ ब्रह्मात उठणारे चंचळ म्हणजे माया. ब्रह्म हे चिद्वायुस्वरूपी आहे. कारण सच्चिदानंद ब्रह्मातील चित् म्हणजेच चैतन्य वायुरूप आहे. या चिद्वायुचा विलास म्हणजे हे विश्व आहे. परंतु आपल्याला मात्र या चिद्वायुच्या विलासाचा अनुभव येत नाही. आपल्याला अनुभव येतो तो मात्र नामरूपात्मक जगताचा. आपल्याला वास्तव चैतन्याचा प्रत्यय येण्याऐवजी जड विश्वाच्या होणाऱ्या भासाचे कारण म्हणजे माया होय. तत्त्वतः 'जीव' हा ब्रह्मच आहे हे खरे, परंतु या जगात तो नानाप्रकारच्या जडाच्या उपाधीत सापडला आहे. उपाधि म्हणजे ज्यामुळे मूळ वस्तू तिच्या खऱ्या स्वरूपाऐवजी विपरीत स्वरूपात दिसते. अशा या जीवाचे अज्ञान दूर करून मायेचा निरास करणारी 'दृष्टी' सदगुरु देतात अशी दृष्टी प्राप्त होताच मन हे 'मी' पणाने रहात नाही.

३) अद्वैत म्हणजे अभेद तर द्वैत म्हणजे भेद. पाच प्रकारचे भेदभाव मानले जातात. १. ब्रह्म व जीव २. जीव व जगत् ३. ब्रह्म व जगत् ४. जगतातील पदार्थ ५. जीवाजीवातील भेद. या पाच प्रकारच्या भेदभावातून द्वैताचा विस्तार पहावयास मिळतो. अद्वैतात पूर्ण स्वातंत्र्य असते तर द्वैत म्हणजे स्वातंत्र्याचा संकोच होय. द्वैत म्हणजे बंधन होय. ब्रह्म अद्वैत आहे. ब्रह्माच्या ठिकाणी जीव आणि जगतरूप द्वैताचा प्रपंच भासतो. जीवास ब्रह्मरूप वस्तुचे अज्ञान आहे. या अज्ञानासच कार्याच्या भेदानुसार प्रकृति, माया, अविद्या अशी निरनिराळी नावे दिलेली आहेत. द्वैतरूप जगाचे अस्तित्व दाखविणे हेच मायेचे कार्य होय. मायेच्या निवृत्तीचा उपाय म्हणजे जीव आणि ब्रह्माचे ऐक्य होणे होय. मायेच्या निरसनानंतरच द्वैताची निवृत्ती होते.

४) अशी ही माया तोडण्यासाठी व समाधान मिळविण्यासाठी जीव जे जे कांही करतो ते ते कर्तेपणाने करू पहातो. कारण मायेमधील द्वैतामध्ये बंधन, नाशवंतपणा, अपूर्णता आणि अल्पानंद असतो. येथे समाधान नाही. जीवाला तर अनंत ज्ञान, अनंत आनंद, पूर्ण समाधान हवे असते. याचे कारणही सहाजिकच आहे. जीव हा सगळ्या अर्थाने पूर्ण असलेल्या ब्रह्माचा अंश आहे. परंतु जीव स्वतः मात्र अपूर्ण, असमाधानी आहे. स्वतः मधील अपूर्णत्व हेच त्याचे बंधन होय. अशा जीवाला पूर्णत्वाची ओढ लागणे स्वाभाविक आहे. असे करताना जीव जेव्हा 'कर्तेपणाने' माया तोडू पहातो तेथेच त्याची फसगत होते. तोडणे ही क्रिया कर्तेपणावाचून शक्य नाही. आणि 'कर्तेपणा', 'मीपणा' हे तर मायेचे प्रधान लक्षण आहे. म्हणून कर्तेपणाने मायेचा निरास करण्याचा जीवाचा प्रयत्न फसतो. उलट मायेची पकड या क्रियेमुळे अधिकच घट्ट होते. परंतु सद्गुरुनी दाखविलेल्या साधनेमुळे कर्तेपणावाचून मायेचा निरास करण्याचे तंत्र गवसते. सद्गुरुनी दाखविलेल्या साधनेचा अभ्यास केल्यानंतर ती तुर्यातीत अशी उन्मनी अवस्था प्राप्त होते. तेथे वासना स्पर्श करू शकत नाही. जेथे वासना, इच्छा संपतात तेथे समाधान असते. आत्मज्ञान ग्रहण करून ते अंतःकरणात स्थिर झाले म्हणजे समाधानाचा अनुभव येतो. द्वैताच्या पलिकडील हा अनुभव असल्याने तो वाणीच्याही पलिकडचा आहे. वाणीच नसल्याने तेथे फक्त मौनच उरते. आत्मबोधातील पूर्ण समाधान हीच अध्यात्मातील अखेरची अवस्था होय.

ओवी तिसरी

मने ग्रासिला पवन । पवने ग्रासिले हे मन ।

एकमेकाते ग्रासून । शून्य झाले ॥३॥

अर्थ :- साधनेमध्ये मन आणि पवन म्हणजे प्राण हे दोन महत्वाचे घटक आहेत. मनाचा व पवनाचा म्हणजेच प्राणाचा एक लय होणे म्हणजे 'पवनसिद्धी' होय. साधनाने 'पवनसिद्धी' व्हावयास हवी. प्राणाची धारणा

ज्यावर आहे त्या श्वासोच्छ्वासाच्या गतीला मनाच्या गतीने व्यापणे आवश्यक आहे. श्वासाच्या गतीतच चैतन्याचा नाद असणारी 'नामगती' असते. या दोन गती जेव्हा एकमेकांचा ग्रास करतात तेव्हा शुद्ध अशा आकाशतत्वाचा (शून्य=आकाश) अनुभव येतो.

विवरण :- १) मन हे वायुस्वरूपी आहे. त्यामुळे ते गतीरूप आहे. मन हे विचार करणारे इंद्रिय आहे. मन हे अदृश्य असून संकल्प आणि विकल्प करणे हे मनाचे स्वरूप आहे. मन हे जड आणि चैतन्य या दोहोनी मिळून बनलेले आहे. मनामधील चैतन्याच्या गुणामुळेच परमार्थामध्ये मनाचे 'उन्मन' होणे शक्य असते. मनामध्ये जरी जडाचे आणि चैतन्याचे असे दोहोंचे गुणधर्म असले तरी सामान्यपणे मनाला जडाचेच आकर्षण असते. मनामधील चैतन्याच्या अंशाचे त्याला भान नसते. मन हे इंद्रियाद्वारे बाह्य जगतातील जड पदार्थाकडे धाव घेते. त्यामुळेच मन हे अत्यंत चंचळ आहे. विचार, संकल्प, विकल्प हे मनाचे जड गुणधर्म आहेत. मनातील हे जड अंश दूर होताच चैतन्याचा अंश असलेली मनाची गती बनते.

परमार्थामध्ये मनामध्ये चैतन्याचे आकर्षण निर्माण व्हावे लागते. त्याकरिता मनामध्ये असणारे जडाचे गुणधर्म दूर करणे आवश्यक आहे. मनाचा व श्वासोच्छ्वासाचा घनिष्ठ संबंध आहे. श्वासोच्छ्वास स्थिर झाला तर मन ही स्थिर होते. त्याकरिता सद्गुरुंनी सांगितलेल्या नामगतीचेच फक्त ज्ञान राहिले पाहिजे. श्वसन म्हणजे नाम नाही. चैतन्याचा गतिरूप ध्वनि श्वासात ही नाही अथवा उच्छ्वासातही नाही तर त्या दोहोंच्या दरम्यान जो संधिकाल आहे त्यात या ध्वनिरूप नामाची धारणा आहे. यासाठी वृत्ति अंतर्मुख होऊन ध्वनिरूप नामगतीवर लक्ष रहाणे आवश्यक आहे. तो ध्वनि ऐकणे हेच नामस्मरण होय. यामुळे चित्ताची एकाग्रता होऊन मनाचा लय होऊ लागेल. मनातील विचार, विकार, संकल्प, विकल्परूपाने असणारे जडांश दूर होऊ लागतील त्यामुळे मनाला चैतन्याचे आकर्षण निर्माण होईल.

आपले जीवन हे श्वासोच्छ्वासात आहे. श्वासोच्छ्वासाच्या उपाधीत आपले जीवन सापडले आहे. या श्वासोच्छ्वासाच्या गतितच जड व चैतन्य सांधले गेलेले आहे. चैतन्याचे आकर्षण आहे म्हणून श्वास वर जातो व जडाचे आकर्षण आहे म्हणून तो खाली येतो. या उपाधिभूत जीवनात म्हणजेच श्वासोच्छ्वासात पृथ्वी, आप, तेज, वायु व आकाश ही जडतत्त्वे असतात. वास्तविक पाहता हा देह या पाच महाभूतांनी मिळूनच बनलेला आहे परंतु प्रातिनिधीक स्वरूपात ही पाच तत्त्वे सूक्ष्म रूपाने श्वासोच्छ्वासात असतात. त्यातील पृथ्वी आणि आप तत्त्वे म्हणजे स्थूल देह, सूक्ष्म देह हा तेजोरूप, कारण देह हा वायुरूप आणि महाकारण देह हा आकाशरूप आहे. या चत्वार देहाचा निरास म्हणजे साधनेच्या अभ्यासाने या चार देहांचे उपाधिभूत जीवनापासून म्हणजे श्वासोच्छ्वासापासून वेगळे होणे होय. वायुसाधनेत या श्वासोच्छ्वासावर दृष्टी व कान एकवटले जातात, तेंव्हाच मनामधील जडांश दूर होतात. आणि चत्वार देहांचा निरास होतो. यानंतर केवळ शिल्लक राहते ते म्हणजे 'शुद्ध आकाशतत्त्व' अशा तऱ्हेने श्वासोच्छ्वासाच्या संधिकाळात म्हणजेच 'केवलकुंभक' स्थितीत जडांश दूर झालेल्या मनाची गती मिसळते तेंव्हा चैतन्याचे ध्वनिरूप नामस्मरण सुरु होते आणि 'शुद्ध आकाशतत्त्व' शून्यरूपाने प्रगटते हे शुद्ध आकाशतत्त्वच पुढील साधन प्रक्रियेस चालना देणारे ठरते.

ओवी चौथी

ग्रासोनिया द्विशब्द । कैचा राहिला एक शब्द ।

वायू जहाला अभेद । नाद कैचा मागुती ॥४॥

ग्रासणे= व्यापणे, गिळणे मागुता= मागाहून, मागे, पश्चात
नाद= आवाज, ध्वनि, शब्द शब्द= अक्षरसमुह, बोल, नाद

अर्थ :- शब्दाचा ग्रास म्हणजे मनात विषय नसणे. विषयाचा ग्रास म्हणजे दृश्याचा ग्रास होय. मनातील विषय व बाह्यजगतातील दृश्य हीच उपाधि

होय. जेंव्हा साधनेने उपाधिभूत जीवनातील म्हणजे श्वासोच्छ्वासातील चत्वार देहांचा निरास होतो तोच शब्दाचा ग्रास होय. आता शुद्ध आकाशतत्त्व उर्ध्वगामी होते. उर्ध्वमुख झालेली ही गति भूमध्यात प्राणगतीशी एकरूप होते. या दोन गतिं एकरूप होताच तेथे अनाहाताचा नाद सुरु होतो. तोच एक शब्द (शब्द= नाद) होय. दुसरे असे की शुद्ध आकाशतत्त्वासह जीवन उर्ध्वगामी होते म्हणजेच 'शब्द' या तत्त्वासह ते उर्ध्वगामी होऊन भूमध्यात येते. नाद हा वायुरूप आहे. तेंव्हा वायुचा लय गगनस्वरूपात होतो म्हणजे नादाचाही लय त्यातच होतो.

विवरण :- १) देह हा जड आहे. मन सुद्धा जडांशानी भरलेले आहे. संकल्पविकल्पात्मक मन शब्द, स्पर्श, रस, रूप आणि गंध ह्या पाच ज्ञानविषयांनी व्याप्त असते. त्यामुळे जीवाभोवती पडलेला उपाधिचा विस्तार वाढतच रहातो. असे हे मन स्थिर होण्यासाठी उपाधिभूत जीवन म्हणजे श्वासोच्छ्वासाची गती संथ होणे गरजेचे आहे. यासाठी श्वासोच्छ्वासाच्या गतिमध्ये मनाची गती एकवटणे आवश्यक आहे. परंतु मनाची गती एकवटण्यासाठी ते सूक्ष्म असायला हवे आणि असे होण्यासाठी त्यातील जडांश दूर होणे आवश्यक आहे. मनाच्या आणि देहाच्या पलीकडे गेल्याशिवाय चैतन्याची अनुभूती येत नाही.

चैतन्याच्या अनुभवासाठी आकाशतत्त्व उर्ध्वगामी होणे जरूरी आहे. आकाश हे तत्त्व इतर चार महाभुतापेक्षा सूक्ष्म असले तरी ते आपोआप उर्ध्वमुख होत नाही. आकाश तत्त्वाचा इतर पृथ्वी, आप, तेज व वायु या चार तत्त्वांशी संबंध असतोच म्हणून ते नेहमी उर्ध्वमुख होत नाही. त्या चार तत्त्वांचा लय झाल्याविना आकाशतत्त्व उर्ध्वगामी होत नाही. श्वासोच्छ्वासाच्या गतीवर चित्ताची एकाग्रता आणि दृष्टीची तादात्म्यता झाली की हृदयात वायूची घर्षण क्रिया आपोआप सुरु होते. हृदयात वायूची घासणी झाली की ॐकाराचा वन्हि प्रगट होतो. त्या वन्हिच्या आचेने श्वासातील पृथ्वी, आप, तेज आणि वायू ही तत्त्वे बाजूला होतात. आणि

‘शुद्ध आकाशतत्त्व’ उर्ध्वगामी होते. अशा तऱ्हेने सर्व अंतर्बाह्य विषयांचा व दृश्याचा विलय हाच द्विशब्दाचा म्हणजेच द्वैत पसान्याचा ग्रास होय. असे उर्ध्वगामी झालेले ‘शुद्ध आकाश’ तत्त्व गतिरूपाने भ्रूमध्यात येते. सहस्रदळापासून भ्रूमध्यापर्यंत सातत्याने चालू असलेल्या प्राणगतीशी ती एकरूप होते. येथेच प्रथम ‘अनाहतनादाचा’ अनुभव येतो. हाच चैतन्याचा ‘एक शब्द’ होय. असा हा वायुरूप नाद अभेदरूपाने आत्मस्वरूपात मिसळत रहातो. आणि अखेरीस या नादाचाही लय त्या परब्रह्मस्वरूपात होतो.

२) परब्रह्माच्या निश्चळ स्वरूपातील चंचळ स्थिती म्हणजे वायू होय. हा वायू अभेदरूपाने असतो. निश्चळ ब्रह्मात चंचळ संकल्प निर्माण झाला. हा संकल्प म्हणजे जाणीव होय. ब्रह्मात उठणारा स्फुरणरूप अहंकार वायुस्वरूप आहे. वायुरूपात जाणीव असणे हाच अहंकार होय. ब्रह्मात उठणारा स्फुरणरूप संकल्प हीच ‘मूळ माया’ होय. ब्रह्मांडाचा चौथा देह म्हणजे मूळ माया. साधनेच्या अखेरीस या देहाचा म्हणजेच मूळ मायेचा निरास होतो. त्यानंतर उरते ते केवळ निरंजन परब्रह्म होय. नाद हा वायुस्वरूप आहे. हा नाद ब्रह्माचे मूळ स्फुरण आहे. तेव्हा मूळ मायेचा निरास म्हणजे त्यातील वायूचा लय गगनस्वरूप परब्रह्मात होतो. म्हणजेच नादाचाही लय त्यातच होतो.

ब्रह्मांडाच्या चार देहाच्या निरसनाच्या पूर्वी साधकाला प्रथम पिंडातील चार देहांचा निरास करणे प्राप्त आहे. साधनाच्या अभ्यासात जितक्या प्रमाणात ‘देहभान’ कमी, तितकी जास्त प्रगती होते. त्यामुळे साधन करताना ‘मी’ ची जाणीव अथवा अहंकार लयास गेला पाहिजे. अहंकार हा श्वसनात ‘गतिरूप’ आहे. अहंकार हा देहाशी संलग्न आहे. श्वासोच्छवासाचे शरीराशी तादात्म्य झाले की त्याचा होणारा एक परिणाम म्हणजे अहंकार आहे. श्वसनक्रिया मंद झाली तर अहंकारही कमी होतो. अहंकार गेल्याविना खऱ्या साधनास सुरुवात होत नाही. द्विशब्दाचा ग्रास होताना हा अहंकार देखील संपला पाहिजे. देहाला सुटून राहून म्हणजेच अहंकाराचा लय करून चैतन्याकडे लक्ष ठेवण्याचा अभ्यास म्हणजे साधन.

ओवी पाचवी

शब्द नादाते गिळोन । ठेला स्वयमेव पूर्ण ।

सर्वी व्यापिले गगन । सत्वहंकारे ॥५॥

गगन= आकाश, पोकळी, गति सत्व= सार, अस्तित्व, खरेपणा
ठेला= उभा राहिला, स्थापला पूर्ण= पुरे भरलेले

अर्थ :- शब्द ज्या ठिकाणी कुंठित होतो ती ‘उन्मनी’ अवस्था होय. द्वैताच्या व्यवहारातील शब्द आणि त्यांचा ध्वनि यांचे भक्षण करून केवळ एकच शब्द शिल्लक रहातो. तो शब्द म्हणजे चैतन्याचा उँकार होय. उँकाराच्या या चैतन्याच्या शब्दातूनच निःशब्द अशा ब्रह्माकडे जाता येते. द्वैत संपले की तेथे चैतन्याचा म्हणजेच उँकाराचा स्वयंसिद्ध ध्वनि उमटत असतो. असा हा चैतन्याचा एकमेव शब्द परब्रह्म गगनस्वरूपात सर्वांगाने व्यापला जातो. नंतर तो स्वयंसिद्ध नादालाही गिळून सत्यत्वाने म्हणजे सत् रूपाने परब्रह्मात विलीन होतो.

विवरण :- १) निश्चळ निःशब्दामध्ये चंचळपणा उत्पन्न होतो. त्या चंचळपणामुळे सृष्टी उत्पन्न झाली. परब्रह्मामध्ये उत्पन्न झालेल्या चंचळपणामुळेच विश्वामध्ये गुणतत्वात्मक शब्द आणि रूप उत्पन्न झाले आहे. शब्द एकत्र येऊन भाषा बनते. भाषा ही प्रायः संकेताने निर्माण झालेली असते. जगामध्ये ज्ञानव्यवहारात भाषेला अत्यंत महत्व आहे. जगातील सर्व तत्त्वज्ञानाचा उगम भाषेमुळे शक्य झाला आहे. म्हणजेच जगातील सर्व तत्त्वांचा उगम हा शब्दस्थितीत होतो. भाषेचे हे महत्व लक्षांत घेऊनही ‘सांकेतिकता’ या त्याच्या गुणामुळे त्याच्या सामर्थ्याला मर्यादा येते. तत्त्वाचे प्रतिपादन करणारे शब्द, केवळ अस्तित्वरूप आणि निःशब्द परब्रह्मापर्यंत पोहोचू शकत नाहीत. खरे म्हणजे ज्याच्यामुळे पदार्थाचे ज्ञान होते त्या विशिष्ट ध्वनिलाच आपण शब्द म्हणतो. शब्द याचा एक अर्थ ध्वनि असा आहे. ध्वनी आहे तेथे नाद आहे. द्वैतातील सर्व शब्दांचा

व नादाचा ग्रास होतो तेंव्हाच ॐकाराचा ध्वनि उमटतो.

साधनेमध्ये उर्ध्वमुख झालेली गति भ्रूमध्यात प्राणगतीशी एकरूप होते. ही एकरूप झालेली प्राणगती व जीवनगती मग सहस्रदलस्थानाकडे जाऊ लागतात. सहस्रदलस्थान हे आत्मानुभूतीचे स्थान आहे. सहस्रदळात जीवनाचे सारसर्वस्व आहे. एकरूप झालेली गति त्रिकूट वगैरे स्थानातून सरळ उर्ध्वगामी होते व सहस्रदळात जाते तेथे आत्मसाक्षात्कार होतो. सहस्रदळात नाद आणि प्रकाश यांची परिसीमा होते.

२) देह आणि गुण यांचा संबंध पाहताना स्थूल देहाचा तमोगुण, सुक्ष्म देहाचा रजोगुण, कारण देहाचा सत्वगुण तर महाकारण देहाचा शुद्धसत्वगुण ठरतो. सर्व गुण तत्त्वामधील मुख्य शुद्धसत्वगुण होय. या शुद्धसत्वालाच 'मूळमाया' म्हणतात. मूळमायेमध्येच सत्व, रज व तम हे गुण गूढ व सुक्ष्म रूपाने असतात. मूळमाया हाच ब्रह्मांडातील महाकारण देह होय. अर्थात महाकारण देहाचा गुण मात्र शुद्ध सत्वगुण ठरतो. हा महाकारण देह गगनस्वरूपी परब्रह्माचे 'सगुण' रूप आहे. नादाप्रमाणेच शब्द हा देखील आकाशाचा (गगन= आकाश) गुण आहे. हे आकाश गतिमानतेने (गगन= गति) पूर्ण म्हणजेच पुरे भरलेले आहे. नाद आणि शब्दाचाही ग्रास करून परब्रह्म मात्र सत्यत्वाने, सारपणाने (सत्व= सार, खरेपणा) आणि अद्वैतरूपाने रहाते.

ओवी सहावी

नासियेले हे चंचळ । द्वैत पहाले बीज मूळ ।

जहाला अखंड सुकाळ । श्रोत्र जाले बीज मूळ ॥६॥

पहाले= प्रकाशणे, दृष्टीत आणणे, नजरेत आणणे

मूळ= बोलावणे, पाठवणी नासियेणे= नाश करणे, पळून जाणे

बीज= मूळ बी श्रोत्र=कान

अर्थ :- नामरूपात्मक दृश्य जगाची जाणीव हेच द्वैत होय. विशिष्ट अशा वायुसाधनेने सतत हलणारे अस्थिर व चपळ अशा चंचळ नामरूपात्मक दृश्याचा नाश होतो. चंचळ दृश्य लयास जाते. एकीकडे द्वैत लयास जात असतानाच तेथेच अद्वैत दृष्टीत येऊ लागते. म्हणजे द्वैतातूनच अद्वैताला (मूळ= आमंत्रण, बोलवणे) आमंत्रण दिले जाते. आता सगळीकडे अद्वैताचा प्रकाश पसरू लागतो. कान जेंव्हा जीवनाच्या गतीत एकवटले जातात तेंव्हा भ्रूमध्यात उमटणाऱ्या नादाने चंचळाची पाठवणी केली जाते. या समयी 'जीव' अत्यंत सुखाच्या काळाचा अनुभव घेत असतो.

विवरण :- १) चंचळाचा निरास झाला तरच निश्चळता प्राप्त होते. चंचळतेनेच चंचळाचा निरास करावयाचा आहे. आपण रानात गेलो असता पायात मोडलेला काटा दुसऱ्या काट्याने काढून टाकतो. मग दोन्हीही काटे फेकून देतो. त्याप्रमाणे एका चंचळाने दुसऱ्या चंचळाचा निरास झाला की दोन्ही चंचळे संपतात आणि निश्चळता प्राप्त होते. तसेच शरीरातील ज्ञानेंद्रिये ही चंचळ आहेत आणि बाह्य नामरूपात्मक दृश्य ही चंचळ आहे. साधनेमध्ये या चंचळ ज्ञानेंद्रियाना उपयोगात आणून बाह्य दृश्याचा विलय करावयाचा आहे. बाह्य दृश्याच्या विलयानंतर ही चंचळ ज्ञानेंद्रिये देखील सुक्ष्मतम होऊन त्यांचा लय आपोआप होतो. आपल्या शरीरात रामनामाचा ध्वनि सतत उमटत असतो. "रामनाम ध्वनि उमटे । तेथे लक्ष लावी नेटे ।" या चरणात सांगितल्याप्रमाणे शरीरात उमटणारा रामनामाचा ध्वनि ऐकण्यास शरीरात होणाऱ्या इतर नादाना बाजूस सारून तो ध्वनि ऐकला पाहिजे. भित्तिवर टांगलेल्या घड्याळाची टिक् टिक् सतत चालू असते परंतु ती टिक् टिक् ऐकण्यास प्रयत्न करावा लागतो. तसेच शरीरात उमटणारा ध्वनि ऐकण्यास नेटाने प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. या चरणात श्रोत्र म्हणजे 'नाद' असा अर्थ आहे. कारण 'नाद तोची झाला कान' असे आहे. असा हा उमटणारा नाद चंचळामुळे निर्माण झालेल्या द्वैताची पाठवणी करतो

आणि अद्वैताला नजरेच्या टप्यात आणतो.

२) चंचळामुळे द्वैत निर्माण झाले आहे. आपल्या द्वैतामधील ज्ञानव्यवहारात शरीरातील पाच ज्ञानेंद्रियांचा आपण उपयोग करतो. परमार्थामध्येही याच ज्ञानेंद्रियांचा उपयोग करावयाचा असतो. ही इंद्रिये बहिर्मुख व चंचळ अशी स्वभावतःच आहेत. परंतु साधकाने ही इंद्रिये निश्चयाने आणि निष्ठेने साधनेत उपयोगात आणावयाची असतात. असे केल्याने प्रथम बाह्य चंचळाचा निरास होतो आणि नंतर त्या ज्ञानेंद्रियांचाही त्याग आपोआप घडतो. आता ज्ञानेंद्रियांचे स्वरूपच पालटून जाते. त्यांना दिव्यता प्राप्त होते. सदगुरूनी श्रवणपुटात जे सांगितले असते त्या स्वरूपाच्या बीजाचाच पुढे वृक्ष झालेला दिसून येतो.

ओवी सातवी

श्रोत निमाले वक्त्री । नाद वाणी आटली चारी ।

तव ते आपण या नेत्री । पहाणे जाले ॥७॥

श्रौत= वेदासंबंधी निमालेपण= मरण निम (णे)=संपणे

नाद=आवज, शुद्ध, ध्वनि वाक्=वाणी, भाषण

आटणे=वितळले, वळसा, कमी होण

अर्थ :- साधनेच्या या टप्यावर शब्दांची मर्यादा संपते. वाणी किंवा भाषण संपते. शब्दाचा लय नादामध्ये होतो. परा, पश्यन्ती, मध्यमा व वैखरी ह्या चारी वाणींचा लय तर होतोच परंतु त्याचबरोबर या चारीही वाणीमध्ये असलेला नाद सुद्धा लयास जातो. आता नादाचाच आपणहून 'डोळा' बनतो आणि स्वतःलाच पाहू लागतो.

विवरण :- १) प्राणाची धारणा शरीरातील श्वासोच्छ्वासावर आहे. श्वासोच्छ्वासाच्या गती आहे. श्वासोच्छ्वासासमधील या सुक्ष्म गतीवर दृष्टी व कान एकवटले असता स्थूल, सुक्ष्म, कारण व महाकारण हे पिंडातील जड

अंश दूर होतात. पिंडातील हे जड अंश श्वासोच्छ्वासासामध्ये सुक्ष्म अंशाने असतात. जडाचे अंश दूर झाले म्हणजे गतीचे शुद्धीकरण झाले असे समजावे. मग शुद्ध झालेली ही गति उर्ध्वमुख होते. ही गति उर्ध्वमुख झाल्याशिवाय आत्मानुभूति येत नाही. ही शुद्ध गति भ्रूमध्यामध्ये तेथे असलेल्या प्राणगतीशी एकरूप होते. ही प्राणाची गति सहस्रारामधून दक्षिणशिखा या स्थानावरून भ्रूमध्यापर्यंत सतत चालू असते. दृष्टी व कानाचा लय म्हणजे दृश्य व शब्दाचा लय होय. उर्ध्वमुख झालेली गति डोळ्याचे काम करू लागते. ही गति जेथे पडते त्याला 'डोळा' म्हणतात. या डोळ्यानेच आत्मस्वरूप पहाता येते. परमात्मा वायुस्वरूप आहे आणि त्याला पाहणारा डोळा ही वायुरूप आहे. दोन्हीही वायुरूप असल्याशिवाय हे पाहणे घडणे शक्य नाही. एकदा प्राणगतीची नामगतीशी म्हणजेच नादाशी एकता झाली की ती दृष्टी, तो डोळा तयार होतो. अशा या दृष्टीचा विषय केवळ आत्मा हाच असतो. यालाच 'ज्ञानचक्षु' असे म्हणतात.

२) आत्मस्वरूप हे शब्द व दृश्य यांच्या अतीत आहे. साधनेने ज्ञानेंद्रिये अंतर्मुख होतात. स्थूल आणि सुक्ष्मरूपाने जाणवणारे शब्द व दृश्य यांचा विलय होतो. परा, पश्यन्ती, मध्यमा व वैखरी या चार वाणी आहेत. यांना वाचाचतुष्टय म्हणतात. त्यांची स्थाने अनुक्रमे नाभी, हृदय, कंठ आणि मुख अशी आहेत या चारीही वाणीमध्ये नामाचा म्हणजेच चैतन्याचा नाद अनुस्यूत असतो. नामस्मरण अगर जप आपण मुखाने मोठ्याने करतो तेंव्हा तो वैखरी वाणीतून होतो. तोंडातले तोंडात जेंव्हा शब्दोच्चार होतो तेंव्हा तो जप/नामस्मरण मध्यमा वाचने होते मध्यमा वाणीचा लय पुढील पश्यंती वाणीत होतो. पश्यंती वाणीत जप भासमान होतो. पश्यंती वाणी अर्थरूप आहे. येथे सर्व वृत्ति शांत झाल्याचा अनुभव येतो. कालांतराने शेवटची अगर मूळ स्वरूप जी 'परावाचा' तिचा अनुभव येतो. परावाचा ही स्फुरणरूप आहे. नाभिकमल हे तिचे स्थान मानले आहे. या चारीही वाचेच्या अतीत आत्मा आहे. या आत्मस्वरूपाचा अनुभव येण्यासाठी या चारी वाचांचा

क्रमवार लय होणे आवश्यक आहे. या चारही वाणींच्या आटणीने आपणहून त्यांचे 'वायुरूप दृष्टीत' रूपांतर होते. अशा प्रकाशमान झालेल्या दृष्टीत आत्मस्वरूपाचा उदय होतो.

ओवी आठवी

आपणा आपण पहाता । शब्द पूर्णत्वे आटला तत्वता ।

जहाला गगनापरौता । स्वयंचक्षु होऊनी ॥८॥

तत्त्व= मूळ, सत्य तत्वतः= खरोखर परौता= पलिकडे, (त्या) शिवाय गगन= आकाश, पोकळी, आभाळ, गति

अर्थ :- आत्मा हा साक्षिरूपआहे. तो दृश्य आणि अदृश्य ह्या दोन्हीपासून वेगळा आहे. आत्म्याचे पूर्ण स्वरूप म्हणजे परमात्मस्वरूप होय. परमात्मस्वरूपाचा अनुभव घेण्यासाठी प्रथम शब्दाचा ग्रास होणे जरूरीचे आहे. शब्दाचा ग्रास म्हणजेच दृश्याचा ग्रास. मनामध्ये शब्द संकल्पविकल्पात्मक रूपाने असतात. दृश्याचा संपूर्ण विलय झाला की द्रष्टा पहाणेपणाला मुकेल आणि स्वतःच स्वतःला पाहू लागेल. असा हा द्रष्टा जेव्हा आत्मतत्त्वाशी समरस होईल तेव्हा त्याला निराळे कांही पाहाण्याचे उरणारच नाही. दृश्याचा ग्रास झालेला द्रष्टा स्वतः चक्षुरूपच होऊन जातो. हाच 'प्रज्ञाचक्षु' होय. हा चक्षु आकाशतत्त्वाला पार करून राहतो. आणि त्याच्याही पलीकडे जाऊन अखिल विश्वाला व्यापून उरतो.

विवरण :- १) साधनेने शुद्ध झालेले आकाशतत्त्व उर्ध्वगामी होते. या उर्ध्वदिशेच्या प्रवासात प्रथमतः आकाशाचा निरास होतो. आकाशाचे स्वरूप असे सांगितले आहे : "शब्द जो राहिला नादाते गिळोन । तेचि ते गगन देखे स्वये ॥" आकाश म्हणजे नादरहित शब्द होय. आकाश म्हणजे आ+काश. काश याचा अर्थ 'अवकाश' असाही आहे. आसमंतात प्रकाशते ते आकाश होय. जे सर्वाना आपल्यामध्ये सामावून घेते ते आकाश. त्या आकाशाचा

धर्म 'शब्द' आहे. हा शब्द आकाशाच्याच तन्मात्रेने निर्माण झालेल्या श्रवणेंद्रियांचा विषय आहे. तसाच तो इतरही ज्ञानेंद्रियांचा पण विषय होऊ शकतो. उदा.नादामध्ये रंग इ. सर्व धर्म असतात. अशा या आकाशाच्याही पलीकडे जाऊन द्रष्टा 'स्वयंचक्षु' होतो आणि सर्व विश्वाला व्यापून उरतो. सर्व विश्वाला व्यापल्यामुळे अखिल विश्वच आत्मतत्त्व आहे असा प्रत्यय येतो. अशावेळी उपाधिसह दिसणारे दृश्य दृष्टीपुढे रहात नाही.

२) भूमध्यामध्ये अग्निचक्र अर्थात आज्ञाचक्र आहे. या ठिकाणी प्राण-मनाच्या स्थिरतेचा अनुभव येतो. या स्थिरतेचा अनुभव म्हणजे आत्म्याच्या दर्शनाच्या अनुभवाची सुरुवात असते. आत्म्याला चित्सुर्य ही म्हटले जाते. हीच ब्रह्माची 'अ' कार मात्रा होय. 'अ' कार मात्रा ही ॐकाराची प्रथम मात्रा किंवा अवस्था होय. 'अ' कार मात्रा हाच ब्रह्मांडाचा विराट देह होय. येथील चित्सुर्य हा ब्रह्मांडस्वरूपाचा नेत्र होय. ज्ञानाने या अवस्थेचा लय झाला की ज्ञाननेत्र/प्रज्ञाचक्षु उघडला जातो. आणि अतिंद्रिय ज्ञान उत्पन्न होते. पिंड-ब्रह्मांडाच्या ऐक्याच्या प्रवासात हाच 'डोळीयांचा डोळा' होय. याच ठिकाणी आपणच आपणाला पहाणे होते. शब्दाची आटणी होऊन सर्व गगनाला व्यापून उरणारा 'डोळा' होतो.

ओवी नववी

हे तो धन्य अशब्द स्थिती । जेथे शब्देची जाली विकृती ।

पंचभूतांची प्रकृती । शून्यरूप ॥९॥

स्थिती= अवस्था, दशा, परिस्थिति धन्य= समर्थ, संतुष्ट, सुखी, श्रेष्ठ प्रकृती=माया, मायेचा पसारा, स्वभाव विकृती= आजार, बिघाड, तिटकारा

अर्थ :- मूळ सत्ब्रह्म हे शब्दांच्या पलीकडचे आहे. शब्दांच्या पलीकडचे म्हणजे शब्दात किंवा शब्दानी व्यक्त करता येत नाही. शब्दांचा ग्रास झाल्याशिवाय अशब्दात जाता येत नाही. अशब्द म्हणजे ज्यातून शब्द

निर्माण झाला ते. ज्याप्रमाणे व्यवहारात काट्यानेच काटा काढावयाचा असतो, त्याप्रमाणे परमार्थात शब्दानेच म्हणजे नामानेच शब्दाचा ग्रास करावयाचा आहे. दृश्य आणि शब्द यांचा लय झाला की अदृश्य आणि अशब्द अशी स्थिती येते. अशा स्थितीचा अनुभव हा श्रेष्ठ असून त्यातच संतुष्टता प्राप्त होते. या स्थितीत जीवाभोवती पृथ्वी, आप, तेज, वायु व आकाश ह्या पंचभूतानी वेढलेला मायेचा पसारा शून्यरूप होतो. आणि मायेची जीवाभोवती पडलेली पकड ढिली होते.

विवरण :- १) आत्मा हा द्रष्टा असून आत्म्याच्या ठिकाणी उत्पन्न झालेल्या चंचळात्वाने शब्द व दृश्य उत्पन्न झालेले आहे. साक्षिरूप अशा आत्मस्वरूपाची प्रचिती येण्यासाठी चंचळ अशा शब्दाचा व दृश्याचा निरास होणे आवश्यक आहे. शब्द जगत् हे संकल्पविकल्पात्मक आहे. शब्दाचा ग्रास झाला म्हणजे दृश्याचाही ग्रास आपोआप होतो. अशा दृश्यातीत अशब्दात्मक स्थिति येणे अत्यंत महत्वाचे आहे. हाच सुक्ष्म देहाचा ग्रास होय. पंचकर्मेन्द्रिये, पाच ज्ञानेन्द्रिये, पंचप्राण, मन आणि बुद्धी असे सतरा घटक मिळून सुक्ष्म देह बनलेला असतो. या ठिकाणी शब्दाची/दृश्याची उपस्थिती म्हणजे अशब्द स्थितीत होणारा बिघाड होय. त्याला या स्थितीत सभोवतालच्या मायेच्या पसाऱ्याचा, दृश्याचा तिटकारा येतो. साधक अशावेळी अशब्द अवस्थेत वास करून राहून संतुष्टतेचा अनुभव घेत राहतो.

२) मायेचा पसारा फार मोठा आहे. जो पर्यंत माया असते तो पर्यंत साधक साधनेच्या निरनिराळ्या अवस्थेत असतो. अवस्था आहे तो पर्यंत माया आहे. मग ती अवस्था कितीही उच्च कोटीची असली तरी तेथे मायेची सुक्ष्मरूपाने उपस्थिती असते. परंतु एकदा माया पूर्णपणे निरस्त झाली की अवस्था म्हणून उरत नाही. ब्रह्मांडाचा चौथा जो महाकारण देह हीच मूळमाया आहे. विश्वाची उत्पत्ति आणि विश्व विनाश याला मूळमाया हेच मूळकारण आहे. मूळ मायेलाच 'मूळप्रकृती' हे नाव आहे. आकाशात ज्याप्रमाणे आभाळ येते व जाते त्याप्रमाणे ब्रह्मात मूळमाया उत्पन्न होते व

लयास जाते. निश्चळ आकाशात चंचळ वायू निर्माण होतो. त्याप्रमाणे ब्रह्मामध्ये मूळमाया निर्माण होते. मूळमाया ही वायुस्वरूप आहे. मूळमायेमध्ये वायू आणि जाणीव हे दोन घटक असतात. या मूळमायेमधील वायूलाच 'प्रकृती' म्हणतात तर वायुमधील विशेष जाणीवेला प्रकृतीमधील 'पुरुष' म्हणतात. म्हणजेच पुरुष आणि प्रकृती हे दोघे मूळ मायेचेच दोन घटक आहेत.

ओवी दहावी

पहाणे पहाले आदीअंती । तेथे ठायी नोहेची निगुती ।

कैची चेष्टवी हे प्रकृती । स्वयंद्रष्टा ॥१०॥

चेष्टणे= वागणे, हलणे निगूत= शहाणपणा, कुशलता
ठाय= ठाव, ठिकाण पहाणेपण= दृश्यत्व

अर्थ :- ब्रह्म हे निःशब्द असे एकमेव, अद्वितीय, अविनाशी मूलतत्त्व आहे. या ठिकाणी असलेल्या चिद्रूपाचे योगाने चंचळत्व निर्माण झाले. हे चंचळत्व म्हणजेच चैतन्य होय. हे चैतन्यच जीवाचे दृश्यपूर्व असे साक्षिभूत स्वरूप आहे. तोच 'स्वयंद्रष्टा' होय. चिद्रूप वायुरूप आहे. या वायुतत्त्वामुळेच ही प्रकृती निर्माण झाली. या वायुतत्त्वामुळेच मायेचा पसारा निर्माण झाला. येथूनच शब्द व दृश्य सुरु होते. येथूनच द्वैताला सुरवात होते. येथेच संकल्पविकल्पात्मक बुद्धीचा रिघव सुरु होतो. शब्द व दृश्याच्या पाहण्याचा अंत झाल्यावर मात्र केवळ साक्षिचे/द्रष्ट्याचे पहाणे सुरु होते.

विवरण :- १) ब्रह्म सच्चिदानंद आहे. त्यातील चित् म्हणजेच चैतन्य सत् रूपाने असते. हे चैतन्य वायुस्वरूप आहे. दृश्य, द्रष्टा, दर्शन यासारखी त्रिपुटी वायुतत्त्वामुळेच उत्पन्न झालेली आहे. साधनेने शब्द व दृश्य यांचा निरास झाला असता डोळ्यासमोरील दृश्य अदृश्य होते. आता द्रष्टा हा दृश्य होतो. द्रष्टा आहे म्हणून दृश्य आहे. द्रष्टा दृश्यरूप झाला की दृश्य अदृश्य

होते मायेचा पसारा म्हणजे ही अष्टधा प्रकृती होय. ही प्रकृती पाच महाभूते व तीन गुणांनी बनलेली आहे. यातील पंचमहाभूतांमुळे शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध हे पाच विषय निर्माण झाले. सत्व, रज व तम या तीन गुणांनी बांधलेला जीव या पाच विषयामध्ये गुंतून रहातो. विषयात अडकून पडलेले अस्थिर मनच माणसाच्या बंधनाला कारणीभूत होते. वास्तविक पहाता या जगात जे शब्द, स्पर्श इ. जे पांच विषय आहेत. त्यांचे आपण मालक आहोत. परंतु दुर्देवाने आपाणच त्यांचे दास बनलो आहोत. हे पाच विषयच आपला वापर करतात म्हणजेच ते आपणास हवे तसे नाचवतात.

२) हा 'स्वयंद्रष्टा' म्हणजे अंतरंगातील चैतन्याचा स्रोत होय. परंतु जीवाची दृष्टी मात्र या 'साक्षिकडे/द्रष्ट्याकडे' न वळता बाहेरील पंचमहाभूतानी वेढलेल्या दृश्यामध्येच अडकून पडली आहे. जीव स्वतःला कर्माचा कर्ता आणि दृश्याचा भोक्ता समजत असतो. असे करण्यामध्ये जीवाला क्षणिक परंतु नाशवंत सुखाचा लाभ होत असतो. त्यामुळे जीवाचा दृश्याचा ठिकाणी असलेला मोह सुटत नाही. हा अनावर मोहच त्याला अविवेकी बनवतो. नाशवंत अशा दृश्याची आशा टाकण्यासाठी लागणारा विवेक त्याच्या ठिकाणी उत्पन्न होत नाही. हा विवेक उत्पन्न होऊन बाहेरील दृश्याचे पहाणे संपेल तेंव्हाच 'त्या' द्रष्ट्याकडे परत जाणे शक्य आहे. यासाठी आपली सध्याची दृष्टी बदलणे आवश्यक आहे. त्या स्वयंद्रष्ट्याकडे परत जाणे म्हणजेच स्वतःची खरी ओळख पटणे होय.

ओवी अकरावी

अशब्दाचिया नाशे । महाशब्द सर्वी प्रकाशे ।

लक्ष्या अलक्ष्या भकाशे । दाखवी जे ॥११॥

लक्ष्य= अवधान, चित्त शब्द=ध्वनि, बोल
प्रकाश= तेज, उजेड नाश= नाहिसे करणे

अर्थ :- आत्मरूप अनुभवण्यासाठी प्रथम शब्द आणि दृश्याचा लय होणे आवश्यक असते. त्यास 'अशब्द' स्थिती म्हणतात. या अशब्द स्थितीचाही नाश होणे क्रमप्राप्त असते. आत्मस्वरूप हे असे अलक्ष्य तत्त्व आहे. अशब्द स्थितिचा नाश होण्यासाठी या अलक्ष्य अशा आत्मस्वरूपाकडे लक्ष्य लागणे आवश्यक आहे. अशा अलक्ष्य आत्मस्वरूपाकडे लक्ष्य लाविले असता अशब्द स्थितीचा नाश होतो. अशब्द स्थिती नाहिशी होते. आता सर्व आसमंतात (महाशब्द=ध्वनि) नाद आणि प्रकाश यांची प्रभा फाकू लागते.

विवरण :- १) पहाण्याचे ज्ञान अगर प्रत्यक्ष गोष्टीचा अनुभव हा शास्त्रीय सिद्धांतानेही सर्वात श्रेष्ठ ठरविला आहे. आत्मानुभवामध्येही आत्मतत्त्वाचे ठिकाणी असलेल्या 'पहाणेपणाला' म्हणजेच दृश्यत्वाला (पहाणेपण= दृश्यत्व) महत्त्व आहे. उपाधिभूत जीवनातील दृश्य व शब्दांच्याकडेच प्रथम जीवाचे 'लक्ष्य' असते. परंतु साधनेच्या योगे या दृश्याच्या निरसनानंतर ते लक्ष्य मात्र आता अलक्ष्य म्हणजेच आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणी व्याप्त होते. अशा तऱ्हेने जो अलक्ष्य आत्मस्वरूपाकडे लक्ष्य लावतो तोच आपल्या ठिकाणी पूर्णत्वाने आत्मतत्त्वाचे दर्शन घेण्याचा अधिकारी होतो. अशब्द स्थिती पार केलेला असा जो अधिकारी साधक असतो त्याला सर्वात श्रेष्ठ अशा दैदिप्यमान तेजाचा अनुभव येतो. हजारो सूर्यपेक्षा जास्त झगझगीत उजेड त्याच्या डोळ्यापुढे दिसू लागतो. सहस्र सूर्यांचा हा उज्वल प्रकाश पहाण्यास समर्थ झाल्यानंतरच ब्रह्मानंदाचे सुख मिळू शकते.

२) दृश्याला मनाने चिकटणे ही आसक्तीची खूण आहे. हा देह म्हणजेच 'मी' असे वाटणे ही देहबुद्धी होय. हा देहबुद्धीचा 'मी' सुद्धा दृश्यातच मोडतो. बाहेरचे जग, माझे शरीर आणि या शरीरात असणारा देहबुद्धी बाळगणारा 'मी' इतका सारा दृश्याचा पसारा आहे. दृश्याचे निरसन म्हणजे आसक्तिरहित होण्याची प्रक्रियाच आहे. देहबुद्धीचा 'मी' हाच साऱ्या आसक्तिचे मूळ आहे. दृश्याचा निरसन होण्याच्या प्रक्रियेमध्ये एकीकडे 'मी'

पणा क्षीण होतो तर दुसरीकडे इतर दृश्य अंतर्धान पावते. दृश्य दृश्यपणाने जेव्हा संपूर्ण विलीन होते. तेव्हा शुद्ध आत्मस्वरूप तेवढे शिल्लक रहाते. जो पर्यंत 'मी' असतो तो पर्यंत त्या 'मी' चे लक्ष गुंतवणारे 'लक्ष्य' कोणत्याना कोणत्या स्वरूपात अस्तित्वात असतेच. या लक्ष्याच्या संदर्भाने जेथे लक्ष पोचत नाही ते 'अलक्ष्य' म्हणजेच आत्मस्वरूप असते. 'मी' पणा गेला की लक्ष्य जाते आणि 'लक्ष्य' ही गेले की 'अलक्ष्य' ही नसल्यासारखे होते आणि उरतो तो फक्त आत्मस्वरूपाचा अनुभव.

ओवी बारावी

स्वयंनादे करी गजरु । नाही द्वैतपण साचारु ।

निजत्वाचिया विवरु । प्रगटची आत्मा ॥१२॥

गजरु= एकत्रित नाद, मोठा आवाज निज= आपले, स्वतःचे, मूळचे साचारु= खरा विवरणे= स्पष्ट होणे विवरु= छिद्र, गुहा प्रगटणे= दर्शन होणे

अर्थ :- आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणी जे द्वैत निर्माण झाले ते त्याठिकाणी असलेल्या चिदाकाशात स्फुरणाच्या चंचळत्वामुळे. जेव्हा चंचळ दृश्य दृष्टिपुढून निघून जाते तेव्हा प्रज्ञाचक्षु विश्वरूप होतो. जेव्हा आपले पहाणेपण आत्मतत्त्वाच्या ठिकाणी निश्चल होते तेव्हाच हा प्रज्ञाचक्षु प्रगटतो. त्याठिकाणी निजदृष्टीत स्वतःचे मूळचे रूप प्रगट होते. तेथे द्वैताचे खरेपण संपून जाते आणि नादरूपाने आत्म्याचे दर्शन होते.

विवरण :- १) मानवी शरीरातील मस्तकामध्ये 'सहस्रदल' नावाचे स्थान आहे. या ठिकाणी अंगठ्याच्या आकाराची पोकळी आहे. या पोकळीलाच 'हृदयाकाश' असे म्हणतात. शरीरातील नाक, कान, डोळे, तोंड व टाळू या पाच छिद्रानी जोडलेले अंतराकाश म्हणजेच हृदयाकाश होय. या अंगुष्ठप्रमाण हृदयाकाशातच 'चिदाकाश' आहे. चिदाकाशात स्फुरणाच्या चंचळाच्या लहरीना 'चैतन्य' म्हणतात. चैतन्याच्या लहरी वाढत जाऊन त्याना जे

वायुचे स्वरूप प्राप्त होते त्याला 'प्राण' म्हणतात. या प्राणापासून भ्रूमध्यापर्यंत येणारी गति म्हणजे 'प्राणगती' होय. उपाधिभूत जीवनातील म्हणजेच श्वसनातील सुक्ष्म जड द्रव्याचा नाश साधनेच्या अभ्यासाने होतो. अशी ही शुद्ध जीवनगती भ्रूमध्यस्थानी या प्राणगतीशी एकरूप होते. ही दोघांची एकरूप झालेली गति उर्ध्वमुख होऊन सहस्रदलस्थानात येते. येथे द्वैत संपते. येथील सहस्रदलस्थानात नादब्रह्म सतत गर्जत असते आणि अनेकप्रकारच्या प्रकाशांचा लखलखाट असतो.

२) संघाताशिवाय जो ध्वनि होतो, त्याला 'अनाहत' म्हणतात. अनाहताचे पुष्कळ प्रकार आहेत. सहस्रदलस्थानात तर सतत अनाहत आहेच. हा अनाहत परमात्म्याचे, परमेश्वराचे स्वरूप आहे. परमात्म्याचा हा घनघोर नाद ऐकल्याशिवाय साधक ब्रह्मानंदसुख मिळविण्यास पात्र होत नाही. हा नामाचा म्हणजेच नादाचा गजर होय. नाद हे जर आत्म्याचे स्वरूप असेल तर हा नाद म्हणजे आत्म्याच्या स्वतःच्याच आवाजाचा घोष आहे.

३) निजत्व म्हणजे आत्मानंद हे आपले मूळचे निवासस्थान होय. आत्मविस्मृतिमुळे आपण स्वानंदापासून खाली घसरतो. खाली घसरतो म्हणजे पंचमहाभूतानी भरलेल्या या दृश्य विश्वामध्ये रमतो. वर म्हणजे पंचमहाभूतांशी संबंध नसलेले अतिंद्रिय आणि आनंदस्वरूपी विश्व होय. या दृश्य विश्वामध्ये आपण येतो आणि येथून निघून जातो. परंतु हे काही आपले खरे निवासस्थान नव्हे. स्वतःच्या मूळ घराकडे म्हणजेच आत्मस्वरूपाकडे गेल्याशिवाय जीवाला चैन पडत नाही. परंतु त्या स्थानी पोचल्यावर मात्र तो जीव आत्म्याशी तदाकारच होऊन जातो. त्याचा जीवभाव संपून जातो.

ओवी तेरावी

निःशब्दातु ब्रह्म निज । दावी चिद्गुणे विश्व सहज ।

कर्माकर्माचे लाविले बीज । आपणाची पाठी ॥१३॥

अर्थ :- ब्रह्म हे सच्चिदानंद वायुस्वरूपी आहे. ते दृश्यादृश्यापासून ते शब्दाशब्दादि पासून निराळे आहे. ते शब्दात व्यक्त करता येत नाही म्हणून त्याला निःशब्द म्हणतात. ब्रह्म हे पूर्णत्वाने स्वतः निःशब्द आहे. येथे चिदमुळे चंचळत्व येते. ह्या चिद्गुणाच्या योगाने दृश्य निर्माण झाले आहे. या दृश्यामुळे पहाणे निर्माण झाले. जेथे चिद् असणे तेथे दृष्टी असते. चैतन्याचा विलास म्हणजे हे विश्व होय. या विश्वामध्ये असलेला जीव मी कर्ता, मी भोक्ता असा अभिमान धरतो. हाच संसार होय. या संसारात जीवाला कर्मजन्य बंधन सोसावे लागते. या बंधनामुळेच जीवाच्या पाठीमागे हे जन्ममरणाचे चक्र लागले आहे.

विवरण :- १) ब्रह्म हे निश्चळ आहे. “निश्चळाच्या अंगावरती । उठती चंचळत्वाच्या लहरी ।।” यामध्ये विश्वोत्पत्तिचे सार आहे. सच्चिदानंद ब्रह्मातील चित् म्हणजे चैतन्य होय. हे चैतन्य म्हणजेच चिद्वायु होय. यालाच देव/ईश्वर/परमेश्वर म्हणतात. या चैतन्याच्या ठिकाणी विश्वाची स्फूर्ति आहे. चैतन्य म्हणजे स्पंद होय. स्पंद म्हणजे परमशिवाच्या संकल्पाची (इच्छाशक्तीची) भासणारी गति आहे. या गतीला ऊर्मि, स्फुरत्ता इ. पर्यायी शब्द आहेत. चैतन्याच्या ठिकाणी विश्वाची स्फूर्ति आहे म्हणून हे विश्व दिसते. सत्तारूपाने चैतन्य सर्वत्र आहे. ते सर्वव्यापक आहे. चैतन्य नाही असे स्थानच कोठे नाही. मनुष्य इ. प्राणिमात्रात ते चैतन्य प्रकर्षाने जाणवते. याउलट दगड, धोंडे इ. सारख्या ठिकाणी ते चैतन्य स्पष्टपणे जाणवत नाही. म्हणून व्यवहारिक भाषेत त्याला जड किंवा अचेतन म्हणतात. ही जडाची उपाधि चैतन्याला येते त्यामुळे चैतन्य जाणवत नाही. परंतु तेथे चैतन्य नाहीच असे नाही. जडाची उपाधि दूर केली की चैतन्य प्रत्ययाला येते. शरीराच्या माध्यमातून जीव कर्म करतो. खरे पाहिले असता जीव हा कर्माचा कर्ता नाही. देहामध्ये असलेल्या चैतन्याच्या अधिष्ठानावर जीव कर्म करीत असतो. परंतु मी कर्ता, मी हे केले असा अभिमान बाळगून जीव कर्माचे कर्तृत्व आपणावर ओढवून घेतो. क्रियांच्या मागोमाग सुख दुःख,

मान-अपमान इ. द्वंद्वे त्याच्या मागे लागतात. मी केले या अहंकाराच्या भूमिकेमुळे जीवाच्या मागे संचित, प्रारब्ध आणि क्रियामाण ही कर्मे लागतात. यातूनच जीवाच्या मागे जन्ममरणाचे चक्र लागून रहाते.

२) ब्रह्म हे चिद्गुणामुळे विश्व दाखविते. चिद्वायुच्या लहरीनी विश्व बनले आहे. हालचाल हा चित्चा धर्म आहे. परब्रह्म निश्चळ आहे. परंतु निश्चळ म्हणजे सर्वस्वी निश्चळ नसून त्यातील चंचळत्व फार फार सूक्ष्म आहे. निश्चळ ब्रह्म गतिमान आहे. म्हणूनच त्याच्यावरती चंचळाच्या लहरी उठू शकतात. ह्या चंचळत्वामुळे द्वैत निर्माण होते.

३) सत् म्हणजे अस्तित्व. चित् म्हणजे चैतन्य. सत् (अस्तित्व) हे सूक्ष्म व अदृश्य आहे. गति आणि प्रवाह यातील फरक तोच अस्तित्व आणि चैतन्य यातील फरक आहे. गतीमुळे प्रवाह असतो. प्रवाहाला स्वतंत्र अस्तित्व नाही. अस्तित्व हे प्रवाही झाले की तेच चैतन्य होय. चैतन्य हे प्रवाही असते तर अस्तित्व हे लहरीयुक्त असते. लहरीमध्ये गति असते म्हणजेच गतीमुळे विश्व निर्माण झाले आहे. गति हेच विश्वाचे मूळ आहे. चित्ची म्हणजे वायुरूप चैतन्याची हालचाल म्हणजे स्पंद होय आणि स्पंद चा विस्तार म्हणजे विश्व होय.

ओवी चौदावी

पाणी दुभंगिले तरी पाणी । तेवी परब्रह्म गगनी ।

चंचळत्वी अलक्ष्य खाणी । नयनातू ॥१४॥

खाण= साठा, योनि, जन्म खाणी= उत्पत्तिस्थान

अर्थ :- परब्रह्म हे सच्चिदानंद वायुस्वरूपी असून ते निश्चळ, अद्वैत, निर्लेप व परिपूर्ण आहे. पाणी हे दुभागता येत नाही तसेच परब्रह्मही अभेदरूपाने असल्याने त्याचे भाग करता येत नाही. आकाशाचे स्वरूप काय आहे हे पाहता ‘पोकळी’ याशिवाय कांही सांगता येत नाही. सर्वत्र त्याची व्याप्ति

आहे. अलक्ष्य परब्रह्मास गगनस्वरुपाचे सादृश्य मानले आहे. एखादी गोष्ट शब्दानी वर्णन करण्यास मर्यादा आहे. शब्दसृष्टीची मर्यादा लक्षांत घेऊन परब्रह्म स्वरुपाचे एवढेच वर्णन करता येते. ज्यामुळे हे विश्व निर्माण झाले त्या चिद् चे हेच उत्पत्तिस्थान होय. चिद्रूपी डोळ्याचा विस्तार म्हणजेच हे अवघे विश्व होय.

विवरण :- १) जग हे स्वतःसिद्ध नाही. त्याची उत्पत्ति झालेली आहे. परब्रह्मामध्ये उठलेल्या मूळ संकल्पाची व्याप्ति म्हणजे निश्चळ परब्रह्माच्या अंगावरती उठलेल्या चंचळाच्या सूक्ष्म लहरी होत. याचाच पुढील सर्व विस्तार म्हणजे मूळमाया, आकाश इ. होय. वस्तुच्या ठिकाणी जेव्हा हालचाल सुरु होते तेव्हा या आकाशातून पंचमहाभूते उत्पन्न होतात आणि पंचमहाभूतापासून सर्व जड सृष्टि निर्माण होते. विश्वाची उत्पत्ति, स्थिती आणि लय हा सर्व सच्चिदानंद वायुचा खेळ आहे.

२) ब्रह्म हे निःसंग, सूक्ष्म, अविनाशी, सर्वव्यापक आणि भेदरहित असे आहे. आपल्या इंद्रियांचे सर्व व्यवहार ब्रह्मामध्येच होतात. ते सर्वव्यापक असल्याने आपल्यात व चहुकडे कोंदाटले आहे. आपण त्यातच जगतो, त्यातच रहातो पण त्याची आपल्याला जाणीव नसते. ब्रह्म हे इंद्रियगम्य नसल्यामुळे ते आपल्याला इंद्रियानी जाणता येत नाही. चिद्गुणाच्या योगाने निर्माण झालेले दृश्य मात्र आपण पाहू शकतो. आपण जेव्हा अलक्ष्य ब्रह्माला पाहू जातो तेव्हा चिद्गुणामुळे निर्माण झालेल्या दृश्याचे आपले पहाणे नाहीसे होते. आता अलक्ष्याला पहाणारा स्वतः ब्रह्मरुप होतो, दर्शनरुप होतो.

ओवी पंधरावी

श्रवणातुनी नयनी आला । नयनी निजाते मिळाला ।

पहाता आपणू आपणाला । आपणची ते ॥१५॥

अर्थ :- साधनेमध्ये श्रवणात अनेकप्रकारचे अनाहत नाद अंतर्द्वारांनी ऐकू येतात. या अनाहताचा जेव्हा घोष सुरु होतो तेव्हा तो नाद सर्वव्यापी होऊन

शरीराच्या आत आणि बाहेर पसरू लागतो. प्रथमतः हा नाद नेत्रामध्ये उज्वल दिव्यप्रकाश होऊन तळपू लागतो. आत्मतत्त्वाच्या ठिकाणी द्रष्टा/ साक्षी असा प्रज्ञाचक्षु असल्यामुळेच जीव चिद्गुणामुळे उत्पन्न झालेले दृश्य पाहू शकतो. जीव जेव्हा हे बाहेरील दृश्य पहाणे सोडून देईल तेव्हाच तो आत्मतत्त्वाशी समरस होऊ शकेल अशातःहेने जो बाहेरील पहाणेपणाला मुकेल तेव्हा तो स्वतःच आत्मतत्त्वाशी समरस होऊन द्रष्टा/साक्षी होईल त्याचा साक्षिभूत प्रज्ञाचक्षु विश्वाला व्यापतो. नेत्रामधील उज्वल दिव्यप्रकाशाच्या योगे अखिल विश्व हेच आत्मतत्त्व आहे याचा प्रत्यय येतो. हेच आपण आपणाला पाहणे होय.

विवरण :- १) चैतन्य म्हणजे आत्मा. स्वरुप म्हणजे चैतन्य. चिद् हणजे चैतन्य. चैतन्य हेच आपले खरे स्वरुप आहे. स्वरुप पहाणे म्हणजे चैतन्य पहाणे होय. आत्म्याला अगर चैतन्याला पहाण्याची नजर ही 'आंतर नजर' आहे. साधनेच्या अभ्यासाने ही नजर कमवावी लागते. प्रत्येक शरीरातील चैतन्याचा हा नाद म्हणजेच नाम होय. चैतन्याच्या नादाचे अनुसंधान म्हणजेच नामानुसंधान, आत्मनुसंधान किंवा स्वरुपानुसंधान होय. नादानुसंधानाच्या अभ्यासाने नादाचाच प्रकाश-बिंदू होतो. आणि येथूनच खरे 'आतले' पहाणे सुरु होते. प्रकाश आणि नाद ह्यांचा अनोन्यसंबंध आहे. एकाची उत्पत्ति होताच दुसऱ्याची उत्पत्ति होते असे होणे अगदी साहजिक आहे. कारण सहस्रदलकमलामध्येच दोघांचा उगम आहे.

२) आत्मस्वरुप हे आपलेच स्वरुप असल्याने ते प्रथमपासूनच मिळालेले असते. त्यास नित्यप्राप्त म्हणतात. ते आपल्यापाशी नसून ते बाहेरून प्राप्त करून घ्यायचे आहे असा केवळ आपला भ्रम असतो. तो मायेचा म्हणजे अज्ञानाचा परिणाम होय. जीवाला मायानिर्मित नाशवंत अशा चंचळ दृश्याची आशा असते. ही आशा सोडून दृष्टी व कान भ्रूमध्यामध्ये एकवटावे लागतात. दृष्टी व कान भ्रूमध्यामध्ये एकवटण्याने 'आतले' पहाण्याच्या अभ्यासाला सुरुवात होते.

ओवी सोळावी

निजा भेटले ते निज । हेची दर्शनाचे गूज ।

हरिनामी या सहज । घडो येई ॥१६॥

निज= आपले, स्वतःचे, मूळचे गूज= गुप्त गोष्ट, रहस्य, गुपित

अर्थ :- साधनाची सिद्धी झाल्यावर जीव हा आत्मस्वरूपाकार होऊन जातो. म्हणजेच त्याला स्वतःचे मूळचे चैतन्यस्वरूप प्राप्त होते. स्वतः आत्मस्वरूपाकार होऊन जाणे हेच आत्मदर्शनाचे रहस्य आहे. हेच मानवी जीवनाचे अंतिम ध्येय आहे. आत्मस्वरूपाकार होणे म्हणजेच मोक्षाची प्राप्ति होणे होय. हे सर्व हरिनामाच्या अनुसंधानाच्या सहज साधनेने प्राप्त होते.

विवरण :- १) आत्म्याचे दर्शन होणे किंवा आत्मसाक्षात्कार होणे म्हणजेच ज्या मूळ स्वरूपातून हे विश्व निर्माण झाले त्या मूळ स्वरूपाप्रत पोचणे. मूळ स्वरूपाप्रत केवळ पोचणे नव्हे तर केवळ तेच होऊन जाणे. आपण सर्व जीव मूळ स्वरूपातून निघालेलो आहोत. परंतु उपाधिच्या योगाने आपल्याला मूळ स्वरूपाचा विसर पडलेला आहे. आपला देह ही सर्वात मोठी उपाधि आहे. ही देहाची उपाधि बाजूस सारल्यानेच त्या चैतन्यस्वरूप आत्म्याचा अनुभव येणार आहे. यासाठी हरिनामाच्या साधनाने शरीराला विसरणे आवश्यक आहे. या जड देहाला विसरण्याने चैतन्याचा अनुभव येऊ शकेल. परंतु जड शरीराने चैतन्याचा अनुभव घ्यायचा नसून शरीराला विसरूनच त्याचा अनुभव शक्य आहे.

२) जीव ईश्वराला म्हणजेच आपल्या मूळ स्थानाला विसरला हेच त्याच्या दुःखाचे मूळ कारण आहे. निजपदप्राप्ति म्हणजे साक्षात आत्मदर्शन होय. अशा आत्मदर्शनानंतर वासना शिल्लक रहात नाही. निजपदप्राप्ति झाल्यानंतर जगातील कोणतीही गोष्ट प्राप्त व्हावी ही इच्छाच संपून जाते. त्यानंतर कोणत्याही गोष्टीबद्दल ममत्व रहात नाही. आत्मबुद्धीच्या भूमिकेवर

राहूनच हे शक्य होते. आत्मदर्शन म्हणजे निजत्वाचे म्हणजेच आपल्या मूळ शुद्ध स्वरूपाचे दर्शन होय.

ओवी सतरावी

कैचे धवळिले विश्व । जेथे बुडे जीवभाव ।

पहाता अलक्ष्याचा ठाव । बुद्धीपैल ॥१७॥

धवल(ळ)= पांढरा, स्वच्छ, शुभ्र जीवभाव= स्वतःला

अर्थ :- मन, चित्त, बुद्धी यांच्या पलीकडे साधक गेला म्हणजे त्याच्या जीवभावाचा लय होतो. म्हणजेच त्याचे स्वतःचे अस्तित्व शिल्लक रहात नाही. याचा अर्थ त्याचा अहंकार नाहीसा होतो. अहंकार गेला म्हणजे माणूस मेल्याप्रमाणे आहे. खरे पाहता जो पर्यंत अलक्ष्याचा ठाव लागत नाही म्हणजेच जोपर्यंत त्याला चैतन्याची ओळख नसते तो पर्यंत मनुष्य मेल्यासारखाच असतो. परंतु जेव्हा त्याला चैतन्याची ओळख होते तेव्हा तो खरा जिवंत होतो. असा खरा जिवंतपणा चित्ते चैतन्य होण्याने प्राप्त होतो. अशावेळी संपूर्ण विश्व शुद्ध स्वरूपात दिसू लागते आणि दैदिप्यमान प्रकाशाने उजळून निघत असल्याचा अपूर्व प्रत्यय येतो.

विवरण :- १) जीव हा ब्रह्माचा अंश आहे. परंतु शरीराच्या उपाधित सापडून जन्ममरणाच्या चक्रात अडकला आहे. मी देह आहे ही देहबुद्धी आणि कर्तृत्वाचा अहंकार हाच 'जीवभाव' होय. हा जीवभाव लयास जाण्यासाठी त्या अलक्ष्याचा म्हणजेच आत्मस्वरूपाचा ठाव लागणे आवश्यक आहे. 'मी' पणाने त्याचा शोध घेतला जाऊ शकत नाही. बाहेरच्या दृश्याच्या ज्ञानप्रक्रियेत ज्ञाता (मी) ज्ञेयाहून (दृश्याहून) अलग असतो. आत्मज्ञानामध्ये मात्र ज्ञाता (मी) ज्ञेयापासून (तू आत्मस्वरूप) अलग राहू शकत नाही. जेव्हा ज्ञाता ज्ञेय आणि ज्ञान ही ज्ञानप्रक्रियेतील त्रिपुटी संपत नाही तो पर्यंत आत्मस्वरूपाचे ज्ञान हे साक्षात असत नाही. जेव्हा त्रिपुटी

संपत्ते तेंव्हाच ज्ञाता ज्ञेयाशी म्हणजेच आत्मस्वरूपाशी समरस होऊन जातो. 'मी' पणा शिल्लक रहात नाही. अशा तऱ्हेने आत्मस्वरूपाशी समरस होऊनच 'अलक्ष्याचा' ठाव लागतो.

२) ईश्वर चिन्मय आहे. तो केवळ स्फुरणरूप आहे. ते चिन्मय स्फुरण मी पणाने किंवा अभिमानाने सीमित होते. मी पणाने सीमित व सांत झालेल्या चिन्मय स्फुरणालाच जीव म्हणतात. अहंकार किंवा मी अनंताला सांत करतो. नाशवंत दृश्य हा चंचळाचा प्रांत आहे. हे दृश्य द्वैतमय आहे. जीव त्रिपुटीच्या रूपाने द्वैताच्या अनुभवात शिरतो. कोणत्याही त्रिपुटीमध्ये तिन्ही अंगे परस्परावलंबी असतात. नेहमीच्या ज्ञानप्रक्रियेत 'जीव' ज्ञातेपणाने वेगळा राहून दृश्याचे ज्ञान मिळवितो. परंतु आत्म्याच्या ज्ञानामध्ये मात्र जीव ज्ञातेपणाने, मी पणाने वेगळा राहू शकत नाही. ज्ञाता ज्ञेयाशी (आत्म्याशी) तद्रूपच होतो आणि त्याचा जीवभाव लयास जातो.

ओवी आठरावी

---या अनुभव । लाभे अलक्ष्याचा ठाव ।

दृश्य, द्रष्टा दर्शनभाव । नोहेची जेथे ॥१८॥

अर्थ :- द्वैत ज्ञान आणि अद्वैतज्ञान यामध्ये स्थूल आणि सुक्ष्म असा फरक आहे. द्वैतामधील ज्ञान त्रिपुटीद्वारे घेतले जाते. द्वैतामध्ये द्रष्टा, मी दृश्यामधीलच असतो. तसेच दृश्यदेखील इंद्रियगोचर असते. दृश्य वस्तु स्थूल असो वा सुक्ष्म, ती पहाणारा मी, द्रष्टेपणाने असावाच लागतो. द्रष्टा, दृश्य, दर्शन व्यवहार जेथे चालतो तेथे संग, संबंध, आसक्ती, लक्ष इत्यादी गोष्टी असतातच. अद्वैत ज्ञानात मात्र द्रष्टा, मी स्वस्वरूप असतो तो अतींद्रिय असतो. तो मीच आहे अशा तादात्म्याने त्याची प्रचीती येते. अलक्ष्याचा म्हणजे आत्मस्वरूपाचा ठाव बुद्धीच्या पलीकडे आहे. त्यामुळे तेथे त्रिपुटीला वाव नसतो.

विवरण :- १) ज्ञाता, ज्ञेय आणि ज्ञान, द्रष्टा, दृश्य आणि दर्शन इत्यादी त्रिपुटी म्हणजे मायेचा प्रांत होय. मायेचा विस्तार फार मोठा आहे. माया ही शक्ती आहे. तिचे रूपांतर होऊ शकते. जोपर्यंत जीवाला अहंकार असतो तोपर्यंत तो नाशवंतामध्ये गुंतून असतो. तो मी किंवा अहंकार त्रिपुटीद्वारे व्यक्त होत असतो. जीव हा दृश्य वस्तुशी 'माझेपणाचा' संबंध असल्याने द्वैतात जगतो. अशा जीवाला नाशवंत दृश्याच्या भोगाने सुख नाही असे कळते. तो दृश्याची आसक्ती सोडतो. आता ज्याप्रमाणे आसक्ती असण्याच्या अवस्थेत संग असतो जो त्रिपुटीद्वारे व्यक्त होतो, त्याचप्रमाणे आसक्ती नसण्याची म्हणजेच अनासक्तीची ही दुसरी अवस्था देखील त्रिपुटीद्वारे व्यक्त होते. येथील द्वैत अव्यक्तपणाने असते. येथे मी आहे, वस्तु आहेत आणि "मला आसक्ती नाही" अशी त्रिपुटी असते. ही त्रिपुटी आपोआप उदयाला येते. संग आणि असंग दोन्ही नाशवंत आहेत. दोन्हीकडे मी आहे. या सुक्ष्म अहंकाराच्या त्यागाशिवाय म्हणजेच त्रिपुटीमधील ज्ञाता, द्रष्टा, याचा त्याग घडल्याशिवाय आत्मदर्शन होत नाही.

२) आपणच आपणाला म्हणजे आत्मतत्त्वाला जाणणे हे खरे ज्ञान होय. आणि आत्मरूप होऊन जाणीवेला विसरणे हे विज्ञानरूप होणे होय. विज्ञान हे ज्ञानाचे प्रात्यक्षिक आहे. विज्ञानरूप अवस्था ही ब्रह्मरूप अवस्था होय. ब्रह्मरूप होणे म्हणजे जाणीव विसरून तेच होऊन जाणे होय. ज्ञान हे जाणीवरूप आहे. ज्ञान हे स्मरणरूप आहे. स्मरण हे चिद्रूप आहे. मी मनुष्य आहे याचे आपणास सतत स्मरण करावे लागत नाही. ते अखंड असते तसेच मी आत्मरूप आहे हे ज्ञान, ही जाणीव अखंडपणाने राहणे आवश्यक आहे. या जाणीवेचे स्मरण अखंडत्वाने साधणे म्हणजे विज्ञानरूप होणे होय. याशिवाय जाणीवेला विसरण्याची अशी वेगळी क्रिया नाही. ब्रह्मरूपाच्या ठिकाणी अखंड जाणीवरूप होऊन पूर्णत्वाने राहणे हीच विज्ञानरूप अवस्था होय.

ओवी एकोणिसावी

परिपूर्ण समाधान । स्वयं ब्रह्म निरंजन ।

हरिनाम सगुण निर्गुण । निजत्वात् ॥१९॥

अर्थ :- ब्रह्म हे निर्विकल्प, निष्कलंक आहे म्हणूनच त्याला निरंजन म्हणतात. नाम हे आकाशाप्रमाणे व्यापक आहे. नामात ब्रह्म साठविलेले आहे. नाम हे सगुण आहे तसेच निर्गुणही आहे. नाम हे 'कल्पांतीचे बीज' आहे. कल्प म्हणजे कल्पना. असे हे कल्पनेचा अंत ज्यामध्ये आहे असे हे निर्विकल्प नाम ब्रह्मरूपच आहे. अशा या नामाच्यायोगे परब्रह्म स्वरूपाशी अखंड तादात्म्य प्राप्त होते. अखंड तादात्म्याने तृप्ति, संतोष प्राप्त होतो. प्रगाढ अशा शांततेचा अनुभव येतो. प्रगाढ शांततेचा अनुभव म्हणजे परिपूर्ण समाधान होय. अशा तऱ्हेने अखंड आनंद व समाधानरूप अशा ब्रह्मस्वरूपात निमग्न असण्याची स्थिती प्राप्त होते.

विवरण :- १) जीव बाह्य वस्तुपासून सुख मिळवू पाहतो. जीवाला ज्या बाह्य वस्तुपासून सुख मिळते ते बाह्य पदार्थ नश्वर आणि नाशवंत असतात. अर्थात अशा बाह्य मर्यादित पदार्थापासून समाधानही परिपूर्ण असू शकत नाही. दुसरे असे की बाह्यसृष्टीतील पदार्थापासून मिळणाऱ्या समाधानाची जाणीव होण्यासाठी शरीरात प्रथम चैतन्य असणे आवश्यक आहे. अचेतन देहाला सुखदुःखाची जाणीव होत नाही. शरीरातील हे चैतन्य सुखरूप, आनंदरूप आहे आपण अशा चैतन्याच्या जाणीवेत रहाणे म्हणजे सुखरूप, समाधानरूप होणे होय. या चैतन्याचा शरीरात अखंड घुमणारा नाद म्हणजेच खरे नाम होय. हे नाम चैतन्यरूप आहे. चैतन्याच्या रूपाने ते स्फुरण पावत असते. तेच तात्त्विक नाम आहे. हे नाम वायुरूप आहे, ध्वनिरूप आहे. नामाचा ध्वनि सहज आहे. हा हरिनामाचा ध्वनि जेथे उमटतो तेथे सातत्याने लक्ष ठेवणे आवश्यक आहे. या नामाने चार देहाचा निरास होतो. नाम हे निश्चळ असून निश्चळत्वाने घेतल्या जाणाऱ्या

नामाने घेणाराही निश्चळच होतो. आणि शेवटी द्वैताच्या पलिकडील समाधानरूप, निश्चळ, निरंजन अशा ब्रह्मस्वरूपाशी तादात्म्याने रहातो.

२) द्वैतामध्ये कार्यरत असलेल्या त्रिपुटीमधून मिळणारा आनंद हा शाश्वत नसतो. साधनाच्या योगे त्रिपुटीचा लय होतो. आता अज्ञान गेले, तरी ज्ञानाच्या पुढील अवस्थेत जाणे आवश्यक आहे. ही अवस्था म्हणजे निःशब्दात्मक जाणीव, ज्ञान अखंडपणे रहाणे होय. जाणीवेचे अखंडत्व म्हणजे अभेदरूप, सहज स्मरण स्थिती होय. अखंड स्मरण ही सहजस्थिती होणे जरूरीचे आहे. याठिकाणी परिपूर्ण समाधान प्राप्त होते. खाल्लेल्या अन्नाचे तात्काळ सुख होते परंतु त्या खाल्लेल्या अन्नाचे रूपांतर रक्तात झाले की खरे समाधान होते. यावरून कोणत्याही गोष्टीचा जरी आपण अनुभव घेतला तरी त्यात कांही काळ निवांतपणे स्थिर झाल्याशिवाय पूर्ण समाधान, आनंद प्राप्त होऊ शकत नाही. अखंड सहज स्मरणात आलो असता विज्ञानभूमिकेत प्रवेश होतो. येथे आपणास स्वयंसिद्ध परिपूर्ण समाधान प्राप्त होते.

३) सगुण-निर्गुण याकडे दोन दृष्टीने पाहता येते. एक म्हणजे जो पर्यंत नाम घेणारा सगुणात आहे अगर चंचळात आहे तोपर्यंत त्याच्या नामसाधनेतील नाम हे सगुण असते. आणि निश्चळत्वाने घेतले जाणारे नाम ही निश्चळच असते म्हणजे निर्गुण असते. दुसरे असे की सगुण या शब्दाचा अर्थ लक्ष्याच्या दृष्टिने अगर निर्गुण उपासनेच्या दृष्टिने चढता घ्यावयास हवा. पिंडाच्या चार देहाच्या निरसनापर्यंत नाम अगर रूप हे सगुण तर अंगुष्ठमात्र आत्मा निर्गुण होय. ब्रह्मांडाच्या चार देहाच्या निरसनापर्यंत अंगुष्ठमात्र आत्मा सगुण तर प्रकाश, अनुहात ॐकार, नादपुरुष हे निर्गुण होय. परब्रह्माच्या दृष्टीने नादपुरुष, प्रकाशरूप परमात्मा ही सगुणरूपे होत. नाद आणि प्रकाश हे एकरूपच आहेत. त्यामुळे नाद आणि प्रकाश यांच्या अनुभवानंतरच शांति, स्थिरता आणि समाधान प्राप्त होते.

ओवी विसावी

अपरोक्ष गुह्य ज्ञान । नाम ब्रह्म नारायण ।

दाविले जीवाचे जीवन । दासरामी ॥२०॥

अर्थ :- श्रीदासराममहाराज सद्गुरुकृपेचे वर्णन करतात. 'नारायण' हे नाम साक्षात ब्रह्म आहे. जीवनाचा संबंध श्वासाशी आहे. श्वासाचा संबंध नामाशी आहे कारण श्वासात नाम आहे. नामाचा संबंध ब्रह्माशी आहे. कारण नामात ब्रह्म आहे. शरीरात चैतन्य नसेल तर मनुष्य जिवंत राहू शकत नाही. म्हणजे चैतन्य हेच खरे पाहता मनुष्याचे जीवन आहे. सद्गुरुनी चैतन्यरूपी नाम दिले. सद्गुरुंच्या कृपाप्रसारामुळेच चैतन्याचा साक्षात अनुभव मिळाला.

विवरण :- १) नाम हाच देव/ब्रह्म आहे. हे नाम वायुरूप आणि गतिरूप आहे. श्रोत्र, वाणी व चक्षु यांच्या पैल असलेले नाम सद्गुरु दाखवून देतात. अहंकार गेल्याशिवाय खऱ्या साधनेला सुरुवात होत नाही. साधन करणे म्हणजे अहंकार घालविणे आणि फक्त चैतन्य ठेवणे. फक्त चैतन्याचे ज्ञान आणि भान राहिले म्हणजे साधन झाले. अलक्ष्यावर म्हणजेच चैतन्यावर लक्ष ठेवणे म्हणजे साधन होय. सद्गुरुनी दाखविलेल्या साधनाने नाद आणि प्रकाशरूप परमात्म्याचा साक्षात्कार होतो.

२) ईश्वराची अनंत नामे त्याच्या अनंत शक्तीचा बोध करून देतात परंतु त्या नामात मानाची शक्ति संक्रांत करणे आवश्यक आहे. व्यवहारात काम करणारे आपले मन हे संकल्पविकल्पात्मक आहे. असे मन संकल्पविकल्पामुळे परतंत्र बनलेले असते. त्यामुळे अशा मनामध्ये शक्ति निर्माण होऊ शकत नाही. मात्र सद्गुरुकडून मिळणारे गुह्य नाम हे बीजरूप आणि शक्तिगर्भ असे असते. सद्गुरुकडून असे नाम घेऊन अभ्यास केल्यास चैतन्याचा अनुभव येतो.

३) सद्गुरु म्हणजे साक्षात चैतन्य आहे. सद्गुरु हे तत्त्वरूप आहेत. सद्गुरुचा महिमा अवर्णनीय आहे. श्रीदासराममहाराज सद्गुरुकृपेची महती गातात.

श्रीनिंबरगीकर महाराज म्हणजे साक्षात नामब्रह्म होत. त्यांचे 'नारायण' हे नाव देखील त्यांच्याप्रमाणेच चैतन्यरूप आहे. सद्गुरुकृपेशिवाय आध्यात्मात पुढचे पाऊल पडू शकत नाही. सद्गुरुकृपेकरून ब्रह्मज्ञान होणे म्हणजे जीवनाला पूर्णत्व येणे होय. ब्रह्मस्वरूपाचा प्रत्यक्ष अनुभव येऊन त्या अनुभवात स्थिर होऊन आनंद व संपूर्ण समाधानाची प्राप्ति ही केवळ सद्गुरुकृपेनेच झाल्याचे श्रीदासराममहाराज सांगतात. पूर्णत्व येणे होय. ब्रह्मस्वरूपाचा प्रत्यक्ष अनुभव येऊन त्या अनुभवात स्थिर होऊन आनंद व संपूर्ण समाधानाची प्राप्ति ही केवळ सद्गुरुकृपेनेच झाल्याचे श्रीदासराममहाराज सांगतात.
